ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ ՆԱՐԻՆԵ
(ՀՅԹԻ)

ՀԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԸ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԱՐԱԲՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ՆՐԱՆՑ ՆԿԱՏՄԱՄԲ (1915-1925թթ.)

1915թ. մայիսից Օսմանյան կայսրությում սկսված տեղահանությունների և կոտորածների հետևանքով հայ տարագիրների մեծ մասը 1916թ. կենտրոնացած էր Հալեպ ու Դամասկոս քաղաքների և Եփրատ գետի միջև ընկած տարածքում գտնվող ճամբարներում: Դեռևս 1915թ. ապրիլի 15-ին հաստատվել և Օսմանյան կայսրության տեղական իշխանություններին էր ուղարկվել գաղտնի հեռագիր՝ արևմտահայությանը սիրիական անապատներ տեղահանելու և կոտորելու մասին[1]: Երիտթուրքական կառավարությունը համոզված էր, որ սիրիական անապատներում տեղի արաբ մուսուլմանները կշարունակեն իրենց գործը՝ վերջնականապես բնաջնջելով հայերին[2]: Սակայն արաբները չեն իրականացնում վերջինիս ծրագրերը. ավելին՝ օգնության ձեռք են մեկնում տարագիր հայերին:

Ի՞նչ բնույթ է կրել Սիրիայի արաբ ժողովրդի օգնությունը. ինչպի՞սի սոցիալ-քաղաքական պայմաններում է ընթացել հայ տարագիրների ինտեգրման գործընթացը. ինչպի՞սին են եղել հայ-արաբական փախարաբերությունները Սիրիայի համար փոփոխական այդ ժամանակահատվածում:

Սիրիայի տարբեր շրջաններում բազմաթիվ արաբ պաշտոնյաներ, քաղաքացիներ, զինվորներ օգնության ձեռք են մեկնել հայ գաղթականներին՝ շատ հաճախ վտանգելով իրենց կյանքն ու պաշտոնը: Նրանցից կարելի է հիշատակել Հալեպի նահանգապետ Ջալալ բեյին, որը մինչև 1915թ. հուլիսի վերջը իր նահանգում աքսորի հրամանը չի գործադրել՝ հայտարարելով՝ «Ես այս շրջանի կառավարիչն եմ և ոչ թե նրա դահիճը»[3]: Դեռ ավելին, վերջինս նպաստավոր՝ պայմաններ էր ստեղծել Կիլիկիո Տաճ Սահակ Բ

կաթողիկոսի ղեկավարությամբ գործող «Գաղթականների օգնության հանձնախմբի» գործունեության համար:

Հայանպաստ գործունեության ծավալած արաբներից կարելի է հիշատակել Ռաս Ալ-Այնի կայմակամ Յուսուֆ Զիա բեյին, օսմանյան բանակի սպա Աբդուլ Վահի Ալ-Ջուդիին, էվիրատի մակուկլուշինության բանակային ձևռնարկության վերակացու Ջամիլ Քեննեին և ուրիշների: Հակառակ հայկական քարավաններց մեկը բնաջնջելու իրեն տրված հրահանգի՝ Աբդուլ Վահի Ալ-Ջուդին տարագիր հայերից շատերին ուղարկել է Սալամիյե. Ջամիլ Քեննեն հայ տարագիրներին աշխատանք էր տալիս, իսկ Կարմիր խաչի ներկայացուցիչները պարեն, դեղորայք էր հատկացնում կանանց, երեխաներին և ծերերին: Դեր Զորի կառավարիչ Ալի Սուսլդ բեյը չի իրականացրել Հալեպից ղեպի Ռաս Ալ-Այն գաղթականների փոխադրման հրահանգը՝ պատճառաբանելով. «Քոլորին տեղահանելու համար վոխադրության միջոցները չեն բավականացնում, և եթե Ձեր հետապնդած նպատակը նրանց սպանելն է, ես դա չեմ կարողանա անել, ոչ էլ կարող եմ անել սադ»[4]: Սաարայի շրջանի կայմակամ Շաֆաի Աբու Ռաշիդը ևս գաղթի տարիներին հնարավոր ամեն ինչ արել է հայ գաղթականներին ի վնաս տրված հրահանգները շրջանցելու համար, ինչպես նաև ապահովել է շատ գաղթականների երկաթուղով տեղափոխումը[5]:

Սիրիայի հյուսիս-արևելյան շրջանների ցեղերի առաջնորդները, օգտագործելով իրենց հեղինակությունը, կարողացել են հայ տարագիրներին փրկել վերահաս կոտորածներից ու ապաստան տրամադրել նրանց: Այս գործընթացում առանձնահատուկ դեր ունեն Ալ-Ջարբա ցեղի առաջնորդ Դուհհամ Ալ-Հադիճ, Ռաքքայի աշիրաթի առաջնորդ Ֆեդդի Ալ-Ֆռաազը և ուրիշներ:

1918թ. սեպտեմբերի 30-ին Մեքքայի շերիֆ Հուսեյն իբն Ալիի որդին՝ Էմիր Ֆեյսալը, ազատագրում է Դամասկոսը՝ կազմելով Սիրիայի առաջին անկախ կառավարությունը՝ Ալի Ռիզա Առ-Ռիկաբիի ղեկավարությամբ: Այդ պայմաններում նոր զարգացումներ են տեղի ունենում նաև հայ-արաբական փոխհարաբերություններում: Եթե 1915-1917թթ. սիրիացի արաբների օգնությունը հայերին հիմնականում անհատական բնույթ ուներ, ապա 1918թ. Ֆեյսալի իշխանության գալուց հետո հայերին ցուցաբերվող աջակցությունը դրվում է պաշտոնական

հիմքի վրա: Ֆեյսալի աջակիցների թվում էին հայանպաստ դիրքորոշում ունեցող մի շարք ազդեցիկ գործիչներ՝ կրթության նախարար Սատի Ալ-Հուսրին. Ֆեյսալի քարտուղար. «Զարդերը Հայաստանում» գրքի հեղինակ. փաստաբան Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնը. Հալեպի շրջանի կառավարիչ Շուքրի Ալ-Այուբին. Հալեպի երեսփոխան ու Առևտրական պալատի նախագահ Սելիմ Ջեմբերթը. «Ալ-Ասիմա» պաշտոնաթերթի խմբագիր Օմար Ֆահիուրին. Հալեպի «Աթ-Թակոոդզում» թերթի խմբագիր Շուքրի Ռֆկիալյան Քենյդերը. որն իր ուսկոյմնակալ հոդվածների համար բազմիցս ենթարկվել է ճնշումների[6]:

Ֆեյսալը հայերին ցուցաբերվող աջակցությունը դարձնում է իր քաղաքականության կարևոր հիմնասյուներից մեկը և պատահական չէ, որ իր առաջին պաշտոնական հայտարարություններում կարևորում է փոքրամասնությունների իրավունքները[7]: 1918թ. հոկտեմբերին Դամասկոսում Ֆեյսալի ընդունելությանն են արժանացել Սիրիայի փոքրամասնությունների ներկայացուցիչները. որոնց թվում էին նաև Նրուսաղեմի թեմի եպիսկոպոս Ե. Չիլինկիրյանը ու Հալեպի ազգային առաջնորդարանի փոխանորդ Տեր Հարություն Եսայանը[8]:

Ֆեյսալը 1918թ. հոկտեմբերին իր բանակի պաշտպանությամբ բազմաթիվ հայերի անապատից տեղափոխել է Դամասկոս: Փարիզի հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշան Ֆեյսալին ուղղված նամակում բարձր է գնահատում վերջինիս գործունեությունը[9]: 1919թ. հունվարին էմիր Ֆեյսալը[10] Փարիզում հանդիպել է Պողոս Նուբար փաշային՝ վերջինիս հետ քննարկելով Սիրիայի հայ գաղթականության վիճակը: Վերջիններիս սոցիտղական վիճակի բարելավմանն էր ուղղված նրանց ամսականներ և սնունդ տալու մասին կառավարության որոշումը[11], ինչպես նաև Ֆեյսալի՝ Հալեպի հայ վաճառականների պարտքերի հետաձգման մասին 1919թ. մարտի 26-ի որոշումը. որը վավերացվել է «Շորայի խորհրդում»[12]:

Չնայած կառավարության՝ հայ-արաբական հարաբերությունների բարելավմանն ուղղված քաղաքականությանը՝ 1919թ. փետրվարի 28-ին Հալեպի հայերը ենթարկվում են մուսուլմանների հարձակմանը: Ըստ արաբ որոշ ականատեսների, ընդհարման պատրվակ է ծառայել շուկայում հայերի կատարած գողությունը: Պատմաբանս Ալի Սուլթանը իրական պատճառ է համարում ֆրանսիական բանակում հայ կամավորների ծառայելու փաստը. որը հիմնավորում է Հալեպից Բեյրութի ֆրանսիական

հյուպատոսարան ուղարկված հեռագրով, ուր ասվում էր. «Խնդրում ենք թույլ տալ հայ կամավորներին չծառայել ֆրանսիական բանակում»[13]: Սակայն. արաբների հակաֆրանսիական տրամադրությունները հազիվ թե հայկական կոտորածների պատճառ դառնային: Պատմաբան Մ. Քուրդ Ալին դեպքերի պատճառներից է համարում Հալեպում տեղակայված անգլիական զորահրամանատարության՝ հայ տարագիրներին կարևոր պաշտոններ տալու փաստը: «Հայերն ավելի ինքնավստահ դարձան: Նրանց նախկին անօգնական վիճակը փոխարինվեց ազատ և բարեկեցիկ կյանքով, մեծամտացան. ինչը չընդունվեց արաբների կողմից...»[14]: Սակայն առավել հավանական է, որ Հալեպի կոտորածը տեղական նախաձեռնություն չէր. այլ իբագործվել է արաբական իթթիհադական ուժերի կողմից[15]: Ֆեյսալը Փարիզից իր եղբորը՝ Զեյդին ուղարկված հեռագրում դատապարտում է Հալեպի դեպքերը. «Դա արվել է տգիտությամբ. թշնամությամբ և ստոր նպատակներով: Նման դեպքերն ապագայում հաջողություն չեն ունենա: Դրանք թշնամու գործակալների կողմից էին հրահրված»[16]:

Սիրիայի քաղաքական կյանքում 1920թ. տեղի են ունենում շրջադարձային փոփոխություններ. ապրիլի 25-ին Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում Սիրիայի մանդատը հանձնվում է Ֆրանսիային: 1920-1925թթ. հայ տարագիրների նկատմամբ որոշակի դժգոհություններ էր նկատվում Սիրիայի բնակչության շրջանում այն պատճառաբանությամբ, թե նրանք բեռ են դարձել իրենց երկրի համար: Չնայած «Աթ-Թակադդում» թերթն այդ կապակցությամբ գրում է. «Հայերին ուղարկված ֆինանսական օգնությունը մեր երկրում է ծախսվում՝ թեթևացնելով ֆինանսական սղությունը...Այնպես որ դժգոհության որևէ գիտակից պատճառ չենք տեսնում»[17]: Ֆրանսիական կառավարությունը փորձեր էր կատարում հայերին վերաբնակեցնել գյուղաբնակ վայրերում: Սիրիայի Դաշնակցային խորհրդի 1924թ. հունվարի նիստում քննարկման էր դրվել հայ տարագիրների հարցը և առաջարկվել էր Հալեպում, Դամասկոսում գտնվող տարուսգիրներին վերաբնակեցնել Այնթուրայի՝ թուրքական սահմանից հեռու շրջաններում. անգամ Համայի պատգամավոր Ռաշիդ Բարազին առաջարկել է արգելել հայ տարագիրների մուտքը Սիրիա:

Մեր կողմից ներկայացված փաստերը թույլ են տալիս կատարել մի շարք եզրակացություններ: 1915-1925թթ. արաբ ժողովրդի օգնությունը

հայ տարագիրներին զանգվածային բնույթ է կրել. ինչի վկայությունն է Սիրիայի ժամանակակից հայ համայնքը: Միաժամանակ. նշված ժամանակահատվածում հայ և արաբ ժողովուրդների միջև առկա էր որոշակի անվստահություն. որն ուներ իր օբյեկտիվ պատճառները: Տեղասպանությանը վերստին ենթարկված հայերին դրդում էր զգուշավորության իսլամական միջավայրում. Սիրիայի արաբներն էլ. իրենց հերթին. քաղաքական նկատառումներից ելնելով զգուշանում էին հայերի հետ սերտ հարաբերությունների հաստատումից. քանի որ վերջիններս կարող էին օգտագործվել անգլիական և ֆրանսիական իշխանությունների կողմից: Այդ մթնոլորտն իր դերն ուներ Սիրիայում ֆրանսիական մանդատի հաստատումից հետո սկսված հայերի արտագաղթի գործընթացում, թեև հիմնական պատճառը երկրի սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակն էր: 1921թ. հարկադրաբար Կիլիկիան լքած և Սիրիա տարագրված հայերը վստահ չէին, որ ֆրանսիական մանդատը կարող էր երաշխավորել իրենց ֆիզիկական գոյությունը: 1918-1924թթ. Սիրիայում հայերի թիվը նվազել է չուրջ քառասուն տոկոսով՝ 150 հազարից հասնելով 90 հազարի[18]:

Այնուամենայնիվ. հայ տարագիրները կարողանում են կարճ ժամանակահատվածում ինտեգրվել Սիրիայի տնտեսական, քաղաքական և սոցիալական կյանքին՝ ցուցաբերելով տարագիրների համար բացառիկ քաղաքական կազմակերպվածություն: Սիրիայում գործող հայ քաղաքական կուսակցություններն աստիճանաբար լուրջ դերակատարում են ձեռք բերում համայնքի կյանքի տարբեր ոլորտների կարգավորման գործում՝ իրենց ազդեցությամբ մոտենալով հայ եկեղեցուն[19]:

Հայ տարագիրների համար կարևոր նշանակություն ուներ 1924թ. ընդունված Սիրիայի քաղաքացիական օրենսգիրքը, որը 5 տարի անընդմեջ երկրում բնակվող անձանց քաղաքացիության իրավունք էր տրամադրում: Այսպիսով, դարասկզբին Սիրիայում հայտնված հայ տարագիրները կայտղանում են համագործակցել արաբների հետ՝ գաղթականից դառնալ երկրի քաղաքացի՝ համապատասխան պարտավորություններով ու իրավունքներով:

NARINE MARGARYAN
(AGMI)

ARMENIAN DEPORTEES IN SYRIA AND ARAB'S STANCE TOWARD THEM (1915-1925)

Large number of Armenian deportees has found themselves in Syrian Desert after the Armenian Genocide. Both Arab ordinary population and high ranked military and civilian officials supported Armenians despite the fact that in some cases such assistance put in danger their positions and even lives. Coming into power in 1918 Emir Feysal continued these efforts making them one of the pillars of his policy. Meanwhile, there were some problems in Armenian-Arab relations. Nevertheless we can emphasize that despite some hurdles Armenian deportees with Arab's assistance not only survived the Genocide but overcame the difficulties transforming themselves from deportees into citizens becoming fully integrated into Syria's political, social and economic realms.

ծանոթագրություններ

1. Մնացականյան Ա., Հայ ժողովրդի Մեծ Եղեռնը և ապգային վերածնունդը, «Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի», Բեյրութ, 1965, էջ 34:
2. Հովհաննիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանությունը արաբական պատմագրության քննական լույսի ներքո, Եր., 2004, էջ 166.
3. Նայիմ Ալ-Յաֆի, Հայերի կոտորածները և արաբական հասարակական կարծիքի դրիքորոշումը, Լաթաքիա, 1992, էջ 67 (արաբերեն):
4. Սրվան Ալ-Մուդաուար, Հայերը պատմության ընթացքում, Բեյրութ, 1982, էջ 408 (արաբերեն):
5. «Գեղարդ», Տարեգիրք, հ. 6, Հալեպ, 2002, էջ 59 (արաբերեն):
6. Սուրիրահայ տարեցոյց, Հալեպ, 1924-1925, էջ 118:
7. Ալի Սուլթան, Սիրիայի պատմություն (1918-1920), Դամասկոս, 1996, էջ 440:
8. Չիլինկիրյան Եղիշե եպիս., Նկարագրութիիւնը Երուսաղէմի-Հալիպի-Դամասկոսի գաղթականական եի վանական վանագան դիպված եի անցքերու 1914-1918, Երուսաղեմ, 1927, էջ 47:
9. Ուշագրավ է, որ այս և հաջորդ նամակները տպագրվել են սիրիական մամուլում, «Ալ-Ֆիքար» 14.08.1918թ.: Տես Արիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանության արձագանքները սիրիական մամուլում 1877-1930 թթ., Բեյրութ, 2004, էջ 271-272 (արաբերեն):
10. Էմիր Ֆեյսալը 1918թ. նոյեմբերի 21-ին մեկնել էր Եվրոպա, ուր մնացել է մինչև 1919թ. ապրիլի 30-ը.
11. Կառավարության սույն որոշումը տպագրվել է սիրիական կառավարության պաշտոնական պարբերաթերթ «Ալ-Ասիմայի» 1918թ. հոկտեմբերի 29-ի համարում: Տես Արիսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 356:

12. Խորհրդարանի սույն որոշումը տպագրվել է «Ալ-Ասիմայի» 1919թ. ապրիլի 8-ի համարում. տե՛ս Արիսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 356-358:
13. Ալի Սուլթան, նշվ. աշխ., էջ 114 (արաբերեն):
14. Մուհամմադ Քուրդ Ալի. Շամի ծրագրերը, հ. 3, Դամասկոս, էջ 164 (արաբերեն):
15. Նաջարյան Ե., Հայ-արաբական փոխհարաբերությունները Սիրիայում, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 6, Եր., 1974, էջ 154:
16. Ալի Սուլթան, նշվ. աշխ., էջ 114:
17. Հայեսլի «Աբ-Թևկադդում» թերթի վավերագիր էջերը հայերի ու արաբների վիճակի մասին..., էջ 187:
18. Եղիայեան Բ., Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիլիաս, 1975, էջ 282:
19. Лятлов В. И., Политический активизм армянской диаспоры в арабском мире, "Фундаментализм и национализм на Ближнем Востоке", М., 1999, с. 15.